

مجلس اول مشروطه به روایت شرف الدوله

• محمدعلی شعبانپور

قانونگذاری این دوران داشتند. چند تن از این وکلا با نگارش خاطرات و مشاهداتشان سهم و نقش خود را نشان داده‌اند. به صورتی که می‌توان این آثار را مکمل صورت مذاکرات مجلس اول در تاریخ این مجلس دانست. کسانی چون سید حسن تقی‌زاده، مستشارالدوله، شرف الدوله و فضلعلی آقا هر کدام آثار ارزشمندی به جای گذاشته‌اند. از میان آثار این شخصیت‌ها روزنامه خاطرات شرف الدوله قابل توجه می‌نماید. اثری که در پژوهش‌های تاریخی مجلس اول کمتر بدان توجه شده است. شاید این امر به دلیل چاپ و انتشار دیر هنگام این کتاب بوده باشد.

- روزنامه خاطرات شرف الدوله (۱۳۲۷-۱۳۳۴هـ.ق)
- تالیف: ابراهیم کلانتری با غمیشه‌بی
- به اهتمام: یحیی ذکاء
- ناشر: فکر روز- کلبه، چاپ اول، ۱۳۷۷، ۶۶۰ ص

میرزا ابراهیم خان کلانتری (شرف الدوله) در خانواده کلانتری، یکی از خاندان‌های قدیمی و اعیانی تبریز که غالباً به امور دیوانی اشتغال داشتند، پا به عرصه وجود گذاشت. پدر بزرگ و پدر او سمت بیگلربیگی تبریز را بر عهده داشتند. خود او نیز کلانتر تبریز بود. تحصیلاتش را در مدارس تبریز گذراند. در سن بیست و پنج سالگی وارد خدمات دیوانی گردید و مدتی سمت مستوفی‌گری خانه ولیعهد را برعهده داشت. زمانی که سمت کلانتری و مسؤولیت اداره ارزاق شهر تبریز را برعهده داشت، در قضیه گرانی و قحطی گندم و نان که از عملکرد محمدعلی میرزای ولیعهد ناشی می‌شد، با او و ایادی‌اش درگیر شد. در پی این مسئله توبیخ گردید. اما همین مبارزه جویی، او را نزد مردم و طبقه روشنفکر محبوب گردانید. بعدها نظام السلطنه، پیشکار آذربایجان او را قربانی دسیسه‌های ولیعهد تشخیص داد و به ریاست تجار تبریز انتخاب کرد. سپس به منظور جبران ناراحتی‌ها و دلجویی از او، از مظفرالدین شاه لقب «شرف الدوله» را برایش گرفت. علاوه بر این سوابق، مدتی هم معاون محمد ولیخان تنکابنی در اداره اردبیل بود. بنابراین مقارن وقوع مشروطیت در تبریز چهره‌ای شناخته شده در نزد مردم تبریز بود و در امور حکومتی تجربه و اطلاعات کافی داشت.

پس از پیروزی نهضت مشروطه، انتخابات مجلس اول که اساس طبقاتی داشت در این ایالت برگزار شد. شرف‌الدوله به نمایندگی از سوی طبقه اعیان به مجلس راه یافت. تعداد

با استقرار نسبی نهضت مشروطه، مجلس شورای ملی در ایران تأسیس شد. در واقع مجلس نماد عینی اراده جمعی ایرانیان بود. با آغاز این دوره تاریخی نمایندگان مردم موظف شدند زمینه ورود ایران را در عرصه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی به دوره جدید فراهم نمایند. به منظور ارزیابی موفقیت‌های مجلس باید مجموعه فعالیت‌ها و اقدامات مجلسیان را مورد ارزیابی قرار داد و در کنار آن به ترکیب خود نمایندگان، اندیشه‌ها، تجربیات و آمادگی‌های آنان همراه با وقایع سیاسی این دوران توجه نمود.

بدیهی است نمایندگان هر ایالت و ولایت با ظرفیت‌های متفاوتی در دستاوردهای مجالس دوران مشروطه مشارکت داشتند. از آن جمله نمایندگان آذربایجان به دلیل کسب ظرفیت‌های لازم در محیط آذربایجان سهم قابل ملاحظه‌ای در جریان

پس از پیروزی نهضت
مشروطه، انتخابات
مجلس اول که اساس
طبقاتی داشت در این
ایالت (آذربایجان) برگزار
شد. شرف‌الدوله به
نماینده‌گی از سوی طبقه
اعیان به مجلس راه یافت

مجموعه خاطرات شرف
الدوله از زمان روانه شدن
نمایندگان آذربایجان در ۲۳
ذی‌قعدة ۱۳۲۴ تا پایان ۲۶
ربیع الثانی ۱۳۲۷ به نگارش
درآمده است. نگارنده وقایع
و پیشامدها را به صورت
روزانه و یا چند روز یکبار
یادداشت می‌کرد

را منعکس می‌کند. خاطرات و یادداشت‌های شرف‌الدوله در سه بخش

(دفتر) تنظیم شده است:

بخش (دفتر) اول یادداشت‌ها در محدوده زمانی ۲۳ ذی‌قعدة ۱۳۲۴ تا ۲۹ جمادی الاول ۱۳۲۵ نوشته شده است. مطالب این بخش با روانه شدن منتخبین آذربایجان به تهران آغاز می‌گردد. ثلث مباحث این بخش به سفرهای این افراد از شهرهای مختلف آذربایجان و قفقاز تا رسیدن به تهران اختصاص دارد. جزء جزء دیدارها و استقبال مردم این مناطق شرح داده شده است. بدین گونه نویسندگان پشوانه مردمی و مشروعیت نمایندگی خود را نشان می‌دهد. در منابع مختلف نیز به این جایگاه آن‌ها اشاره شده است. ورود این نمایندگان به تهران به ورود ژاکوبین‌ها به پاریس تعبیر شد که سبب ازدیاد حرارت مرکزین می‌گردید.^۵ به قول ادوارد براون: «چنین می‌نماید که تمامی ناظران باکفایت بر آن هستند که نمایندگان آذربایجان و خاصه تبریز بهترین‌های مجلس بودند.»^۶

اولین اقدام این وکلا در تهران وادار نمودن محمدعلی شاه به پذیرش حکومت مشروطه و صدور دستخطی در این زمینه بود. اما شرف‌الدوله این موفقیت را به صورتی گذرا عنوان کرده است.^۷ آیا این پیروزی در نظر او بی اهمیت می‌نمود و یا از اهمیت آن اطلاعی نداشت. اما مخبرالسلطنه در این زمان گزارشی دارد: «شرف‌الدوله و احسن‌الدوله نزدیک من آمدند، دامن مرا گرفتند که اگر می‌توانی کاری بکن، خانه و عیالات ما در تبریز درگرو

نمایندگان نهایی آذربایجان در مجلس اول ده نفر بود. منتخبین بلافاصله راهی تهران شدند.

مجموعه خاطرات شرف‌الدوله از زمان روانه شدن نمایندگان آذربایجان در ۲۳ ذی‌قعدة ۱۳۲۴ تا پایان ۲۶ ربیع الثانی ۱۳۲۷ به نگارش درآمده است. نگارنده وقایع و پیشامدها را به صورت روزانه و یا چند روز یکبار یادداشت می‌کرد. این یادداشت‌ها در اوراق پراکنده نوشته شده بود که توسط شخصی به نام محمدحسین قاری رونویسی و بدون شده و خود شرف‌الدوله فرصت بازخوانی آن را نیافت. این خاطرات پس از درگذشت او در اختیار پسرش قرار گرفت اما سال‌ها در کتابخانه او در بوته فراموشی افتاده بود تا اینکه آقای یحیی ذکاء به تصحیح این اثر پرداخت و با تغییراتی جزئی در برخی اسامی و عبارات و افزودن شرح حال نویسندگان و عکس‌هایی سرانجام در سال ۱۳۷۷ به چاپ رسانید.

نثر کتاب ساده و جملات متن نیز اغلب کوتاه و قابل فهم است. از آن‌جا که نویسنده جزو نمایندگان مجلس و عضو کمیسیون مالیه بوده و در جریان تصمیمات مجلس و کمیسیون حضور داشته، اطلاعات تازه و بدیعی در اختیار می‌گذارد. علاوه بر این، او با عده‌ای از هم‌تایان خود رابطه‌ای نزدیک داشته و با آنان در امور مجلس مشورت می‌نمود. از این رو اطلاعات ارزشمند فراوانی از این ارتباطات و رایزنی‌های هر روزه آنان در خارج از مجلس به جا مانده است که این به نوبه خود نقطه نظرات و گوناگونی عقاید مجلسیان، جهت‌گیری و دسته‌بندی‌های آن‌ها

میرزا ابراهیم خان شرف الدوله کلانتری

وکلای آذربایجان موظف به ارائه راه حلی در جایگاه نمایندگی مجلس بودند. از این رو یک رابطه دوطرفه بین مجلس و مردم تبریز برقرار بود. به این خاطر کتاب حاضر تا حدودی تاریخ محلی آذربایجان را در این دوران مشخص می‌کند. شرف‌الدوله نماینده‌ای چندان تندرو نبود. اما اعتقاد به محافظه‌کاری هم نداشت. در بیشتر تصمیمات جمعی منتخبین ایالت خود نظر موافق ابراز می‌داشت. در طول وکالت مجلس به سعدالدوله ارادت خاصی داشت و برای او نسبت به سایرین نقش برتر قائل بود.^{۱۱} این نزدیکی حتی فرمانفرما را به تعجب وا داشته بود.^{۱۲} بخش (دفتر) دوم یادداشت‌ها، از اول جمادی الثانی ۱۳۲۵ تا ۲۹ ذیحجه ۱۳۲۵ را دربرمی‌گیرد. مباحث این بخش در واقع از پایان سال اول و ابتدای سال دوم مشروطه آغاز می‌گردد. در اوایل این سال ناتوانی‌های ریاست وزرایی اتابک و افزایش مخالفت‌ها علیه او که سرانجام به قتلش منجر شد، برجسته‌ترین خبری است که به چشم می‌خورد. شرف‌الدوله با اظهار تأسف از این امر به صراحت می‌گوید: «به هر حال حیف و غنیمت بود. مثل او در ایران نداریم، بیچاره حاضر شده بود که با کمال صداقت به ملت خدمت نماید.»^{۱۳} از مسائل خارجی مطرح شده در این بخش قرارداد ۱۹۰۷ بین روسیه و انگلستان است. در این قرارداد کشور ایران وجه المصلحه بین روسیه و انگلیس قرار گرفت و به دو منطقه نفوذی این دول و یک منطقه بی‌طرف تقسیم گردید. ایالت آذربایجان در منطقه نفوذی روسیه قرار می‌گرفت. مستشارالدوله از اولین نمایندگان بود که علیه این قرارداد لب به سخن گشود و به مداخله آن‌ها در امور داخلی ایران اعتراض نمود. او ایران را میدان کاملی برای این دول ذکر کرد. تقی‌زاده نیز با اظهار تأسف از این امر گفت: «دولت ایران می‌تواند حقوق خود را حفظ کند و هیچ خللی بر او وارد نیاید.»^{۱۴} در واقع با این بیان تقی‌زاده سعی نمود این قرارداد را بی‌اهمیت جلوه دهد. روس‌ها و انگلیسی‌ها مانند سالیان گذشته به بهانه‌های مختلف در امور داخلی دخالت می‌کردند. روس‌ها در سرحدات ایران سعی می‌کردند مزاحمت‌های همیشگی خود را ادامه دهند.

موضوعات دیگر ذکر شده در کتاب بسیار متنوع و گسترده می‌باشند: مراسم سالگرد عباس آقا صراف تبریزی، اتمام تدوین قانون اساسی، تغییر کابینه‌ها و اهداف پشت سر آن، نحوه فعالیت کمیسیون مالیه و تنظیم بودجه، وضع مالیات‌های مختلف^{۱۵} و موارد دیگر. نتیجه فعالیت کمیسیون مالیه به طور مستمر گزارش شده است. شرف‌الدوله در برخورد با شخص شاه، موضع متفاوتی با نمایندگان تندرو مانند تقی‌زاده داشت. تقی‌زاده به شدت علیه شاه تبلیغ می‌نمود. بنا به گفته احتشام‌السلطنه دومین رئیس مجلس، بعضی از وکلا که در رأس آن‌ها تقی‌زاده و حاجی میرزا ابراهیم آقا قرار داشتند مدام از اصطلاح «انقلاب

مشروطه است.»^{۱۶} این زمانی است که هنوز موانع ومشکلات جدی در کار مجلسیان بروز نکرده بود و شرف‌الدوله با دیدی امیدوارانه به قضایا می‌نگریست و انتظار موفقیت‌های بزرگتری را می‌کشید. این انتظار دیری نمی‌پاید که رنگ می‌بازد.

مباحث بعدی این بخش به فعالیت‌ها، اقدامات و تحرکات مجلس می‌پردازد. مباحثی نظیر تشکیل بانک ملی، آمدن اتابک و سپردن پست ریاست وزرایی به او، فعالیت کمیسیون اقتصادی و مالی و غیره. اما در کنار این موضوعات دل‌مشغولی عمده نویسنده، حوادث و مشکلات ایالت آذربایجان بود. این مسائل به صورت بحثی محوری در این بخش و بخش‌های دیگر درآمده است.

آذربایجان با توجه به ویژگی‌های جغرافیایی و اجتماعی، مشکلات خاص خود را داشت. مشکلات و مسائلی از قبیل دخالت‌های روس‌ها و عثمانی‌ها، بیدادگری‌های ایلات و عشایر این منطقه، تاخت و تازهای رحیم‌خان چلبیانلو و پسرش، خودسری‌های اقبال السلطنه ماکویی، مخالفت‌های حاجی میرزا حسن مجتهد و میرهاشم دوچی، روابط رعایا و زمینداران.

یادداشت‌های او درباره این مسائل تا حدودی به گزارشات کتاب تاریخ مشروطه اثر احمد کسروی شباهت دارد، بی‌آن‌که از کار همدیگر اطلاع داشته باشند. اما شرف‌الدوله به تمهیدات و کوشش زیاد وکلای آذربایجان در تهران و نتایج این اقدامات اشاره می‌کند.

با وجود این‌که بعضی از منابع به صراحت از نقش شاه و درباریان در اغتشاشات این ایالت پرده برمی‌دارند،^{۱۷} اما او نظر دیگری ابراز می‌کند. به عقیده شرف‌الدوله علت نابسامانی کارهای مجلس و ولایات، خود وکلای مجلسند که از روی اغراض خود کارها را خراب کرده‌اند.^{۱۸} در همه موارد ذکر شده

از مسائل خارجی در این بخش جز چند مورد سخنی به میان نیامده است. از جمله اشتباهات نویسنده در باب موضع‌گیری روس‌ها و انگلیسی‌ها این است که آن‌ها را مدافع مشروطه پاپمال شده قلمداد کرده است.^{۱۱} سرانجام مطالب کتاب با پرداختن به حمله اردوی شمال و جنوب به تهران و فتح آن پایان می‌یابد.

بی‌نوشت‌ها:

- ۱ - شرف‌الدوله، روزنامه خاطرات شرف‌الدوله، به کوشش یحیی ذکاء، تهران، انتشارات فکر روز، ۱۳۷۷، صص ۱۹ - ۱۸.
- ۲ - همان، صص ۲۲ - ۲۰
- ۳ - همان، صص ۲۸ - ۲۲
- ۴ - همان، ص ۳۴
- ۵ - سرداری‌نیا، صمد، مشاهیر آذربایجان، تبریز، انتشارات ذوقی، بی‌تا، ص ۴۵۸.
- ۶ - براون. ادوارد، انقلاب مشروطیت ایران، ترجمه مهری قزوینی، تهران، انتشارات کویر، ۱۳۸۰، ص ۱۴۹.
- ۷ - شرف‌الدوله، پیشین، ص ۸۳
- ۸ - مهدی قلی هدایت (مخبرالسلطنه)، خاطرات و خطرات، چاپ پنجم، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۷۵، صص ۷ - ۱۴۵.
- ۹ - کسروی، احمد، تاریخ مشروطه ایران، چاپ نوزدهم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۸، ص ۳۱۹، روزنامه انجمن، ۲۰ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵، سال اول، شماره ۹۱.
- ۱۰ - شرف‌الدوله، پیشین، ص ۱۰۸
- ۱۱ - همان، ص ۱۰۰
- ۱۲ - همان، ص ۱۰۸
- ۱۳ - همان، ص ۱۲۲
- ۱۴ - روزنامه مجلس، ۲۷ شعبان ۱۳۲۵، شماره ۱۸۹، (ص ۷۵۹ در جلد)
- ۱۵ - شرف‌الدوله، پیشین، ص ۱۳۳
- ۱۶ - موسوی سید محمد مهدی (به کوشش)، خاطرات احتشام‌السلطنه، چاپ دوم، تهران، زوار، ۱۳۷۶، ص ۶۱۹
- ۱۷ - شرف‌الدوله، پیشین، ص ۱۵۷
- ۱۸ - همان، صص ۱۷۵ - ۱۷۱
- ۱۹ - هدایت، مهدی قلی (مخبرالسلطنه)، گزارش ایران، به اهتمام محمد علی صوتی، چاپ دوم، تهران، نشر نقره، ۱۳۶۳، ص ۲۰۰
- ۲۰ - شرف‌الدوله، پیشین، ص ۲۴۴
- ۲۱ - همان، ص ۴۰۰

کبیر فرانسسه» صحبت می‌کردند و عاشق گیوتین و دادگاه‌های انقلاب بودند که ظرف یک ساعت، حکم اعدام شاه و درباریان و جمیع وزرا و امرای حال و گذشته را صادر نمایند.^{۱۶} شرف‌الدوله در ابتدا شاه را حامی و موافق مشروطه می‌دانست.^{۱۷} اما در یادداشت‌های بعدی چرخشی در نظراتش به وجود می‌آید و هدف شاه را تفرقه در مجلس می‌داند. در پی ماجرای تجمع هر روزه مخالفان مجلس، ناامنی گسترده‌ای برای هریک از نمایندگان به وجود آمده بود. مجلسیان چگونه و با چه پشتوانه‌ای در آن شرایط خطر به کار خود ادامه می‌دادند؟ شرف‌الدوله در این باره از اغلب انجمن‌ها و افراد مشروطه خواه نام می‌برد که با حمایت‌های مختلفشان به دفاع از مجلس برخاستند.^{۱۸}

مباحث پایانی این بخش در مورد حوادث و وقایع هولناکی است که در آذربایجان اتفاق افتاده بود. این منطقه صحنه قتل و غارت و تاخت و تازهای ایلات و عشایر گشته و عثمانی‌ها در سرحدات نیرو پیاده کرده بودند. همزمان با این وقایع بود که کسانی مانند تقی‌زاده از کاهش بودجه شاه و دربار دفاع می‌کردند.^{۱۹} در پایان این بخش نویسنده از دید خوشبینانه‌ی نخستین خود نسبت به عملکرد و نیت شاه فاصله می‌گیرد و به ناتوانی مجلس در اثر عدم همراهی شاه اعتراف می‌کند. بخش سوم که بخش پایانی این مجموعه می‌باشد، از اول محرم سال ۱۳۲۶ تا پایان ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۷ را شامل می‌شود. قسمتی از مباحث این بخش مانند بخش‌های پیشین به مسائل آذربایجان می‌پردازد. اما هر چه که زمان یادداشت‌ها به واقعه بمباران مجلس نزدیک می‌شود از اهمیت مسائل این ایالت کاسته می‌شود و در عوض وقایع پایتخت نمود بیشتری پیدا می‌کند. دید و بازدیدهای هر روزه در سراسر یادداشت‌ها به چشم می‌خورد.

نویسنده در یک مبحث مفصل زمینه‌سازی‌های شاه و درباریان برای حمله به مجلس و اضطراب مجلسیان را بیان می‌کند و در این بین به دشمنی شدید شاه با خود وی نیز اشاره دارد. سپس جریان به توپ بستن مجلس را مانند منابع دیگر این دوره شرح می‌دهد. پس از آن تا به انتها به دوره استبداد صغیر می‌رسد. در این دوران نه تنها تهران بلکه مناطق مختلف ایران دچار اغتشاش و شورش شد. آذربایجان دستخوش مصائب عدیدهای گردید. چندی بعد جنگ داخلی در گرفت. در دوره استبداد صغیر و کلای مجلس اول متواری شدند. از میان نمایندگان آذربایجان میرزا ابراهیم آقا به قتل رسید. بعضی دستگیر شدند. احسن‌الدوله نماینده میانه رو آذربایجان تغییر موضع داد و به جانب شاه گروید.^{۲۰} این تغییر موضع فقط در کتاب شرف‌الدوله ذکر شده است. زیرا او در آن شرایط نیز رفت و آمدهای خود را با سایر وکلا قطع نکرده بود.